

СИНТАКТИЧНА СТРУКТУРА НА ПРОЦЕСУАЛНИТЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМИ СЪС СЕМАНТИКА 'ПСИХО-ФИЗИЧЕСКО СЪСТОЯНИЕ И МИСЛОВНА ДЕЙНОСТ НА ЛИЦА'

Мария Стоилова Жерева – Йовка Вълканова Дапчева

(Софийски университет „Св. Климент Охридски“, ДЕО –
Szegedi Tudományegyetem, BTK, Szláv Filológiai Tanszék, mzhereva@hotmail.com
Софийски университет „Св. Климент Охридски“, ДЕО, dapchevamgu@mail.ru)

В съвременното езикознание активно се изследва фразеологичният състав на езика в неговите системни свойства и отношения. Изучаването на българската фразеология започва с изследванията на Б. Цонев (1934), Ал. Теодоров-Балан (1956) и Ст. Илчев (1975). Но основите на фразеологията като наука поставят Кр. Чолакова (1967), К. Ничева (1968, 1987), С. Спасова-Михайлова (1970) и ФРСБЕ (1975).

Настоящото изследване е посветено на анализа на структурните и семантичните свойства и отношения на процесуалните фразеологизми, които означават психо-физическо състояние и мисловна дейност на лица.

Под фразеологизъм ние разбираме отделна оформена номинативна единица на езика, която изразява едно понятие и семантически и граматически се съотнася с думата.

Изследваните фразеологизми съдържат в състава си глаголен компонент и се характеризират с категориалното общограматично значение процесуалност. Решаващ фактор за квалифицирането на даден фразеологизъм като процесуален е не формалното присъствие на глаголен компонент в неговия състав, а способността на тази единица да означава действие, процес. Под понятието процесуален фразеологизъм се разбира всеки фразеологизъм, който означава дадено действие, състояние или изменение като процес. Особено важна в това отношение е ролята на глаголния компонент във формирането на модели словосъчетания със семантика 'психо-физическо състояние и мисловна дейност на лица' в процесуалните фразеологизми. Вторична е ролята на именния компонент. Наличието на компонент предлог също оказва влияние върху изследваната семантика.

Под синтактичен модел тук се разбира тип изходна синтактична конструкция, по която се образуват фразеологизми и структурно-семантичните свойства на всеки компонент, създаващ фразеологическото значение (Ковалъ 1999: 72). Под компонент на фразеологичната единица се разбира значеща или служебна дума с качествени изменения в значението като система от семи. Изследваните фразеологизми са строго структурно организирани.

Анализираният материал позволява да бъдат отделени следните типове модели на фразеологизмите:

1. Двукomпонентни фразеологизми. Те са образувани по моделите: **Глагол + съществително име** (*обръщам света, давам вид, гриза нокти, въртя опашка, обирам калая, лижса подметките, зачервявам гребена, обръщам очи, давам крачка, бия отбой* и др.). **Глагол + местоимение** (*намирам себе си, търся себе си*). Те са най-малко на брой и представляват около 3% от всички изследвани фразеологични единици.

2. Трикомпонентни фразеологизми. Те са образувани по моделите: **Глагол + предлог + съществително име** (*стъпвам на крака, поставям на карта, направлям на пестил, направлям на пита, лягам в земята, минавам през трупове, падам в краката, пека на огън, пека на шиш, падам в клопката* и др.). **Частича + глагол + съществително име** (*не давам думата, не прекършвам хатъра, не давам вид, не вдигам очи, ще играе дървото, ще смажеш яйцата, ще ям дървото* и др.). Те представляват около 7% от изследвания материал. **Глагол + предлог + местоимение** (*излизам извън себе си, идвам на себе си*). Процентно те са около 4% от общото количество на трикомпонентните фразеологизми. **Глагол + прилагателно име + съществително име** (*правя мили очи, чакам по-добри времена, търся пуйчо сирене, вадя кирливите ризи* и др.). Те са 4,3% от общото количество. **Глагол + съществително име + съществително име** (*яде котка риба, яде котана сметана* и др.).

3. Четирикomпонентни фразеологизми. Те обикновено са образувани по следните модели: **Глагол + предлог + местоимение + съществително име** (*намирам в себе си сили, вземам в свои ръце, отправям на онзи свят, вървя по своя път* и др.). Това е най-голямата група от изследваните фразеологизми. **Глагол + местоимение + предлог + съществително име** (*държа някого/нещо в ръце, вземам се в ръце, давам му в ръцете, вземам му от ръцете (устата), делия си от залъка* и др.). Те представляват около 14% от всички изследвани фразеологизми. **Глагол + съществително име + предлог + съществително име** (*имам глава на раменете, имам (държа) коз в ръцете* и др.). Те са също около 14% от общото количество на четирикomпонентните фразеологизми. **Частича + глагол + предлог + съществително име** (*не излиза от ума, не влиза в главата, ще изям с парцалите, ще седнеш на носорог, ще хапна от коливото* и др.). Количеството им е приблизително същото, като на предходната група. **Предлог + съществително име + частича + глагол** (*в уста не влиза, през носа ще излезе, между цветята ще легнеш* и др.). **Глагол + наречие + предлог + съществително име** (*вземам близо до сърцето*). **Частича + местоимение + глагол + съществително име** (*не си намира/намери място*).

4. Петкомпонентни фразеологизми. Те са малко на брой и са образувани по следните модели: **Глагол + местоимение + предлог + прилагателно име + съществително име** (*държа се в строги рамки, придържам се към строгите правила* и др.). **Съществително име + предлог + местоимение + частица + глагол** (*земята под себе си не чувствам, цифката си по него да не хвърлиш* и др.).

Глаголните компоненти на процесуалните фразеологизми са многозначни и общоупотребяеми и с това може да се обясни тяхната фразеобразователна активност. Те са граматични показатели на морфологичните категории на целия процесуален фразеологизъм.

Глаголните компоненти на изследваните фразеологизми запазват категориалното значение и заради това целият фразеологизъм става процесуален, но те губят своите лексикални значения. В това сложно взаимодействие между запазването на някои семантични качества на компонентите на словосъчетанието и редукцията на други техни свойства се ражда качествено ново фразеологично значение.

Глаголните компоненти се различават по своите фразеобразователни възможности. Под фразеобразователни възможности ние разбираме способността на един или друг компонент (в дадения случай – глаголният) да създава фразеологични единици в езика. Изследваният материал дава възможност да се отделят някои от най-продуктивните в това отношение глаголи. Такива са *вземам, държа, ходя, вадя, гледам, давам, имам, минавам, нося, слагам, търся, хвърлям*. Например, глагол-компонент *хвърлям* се среща в 18 процесуални фразеологични единици с изследваната от нас семантика, например: *хвърлям божура, хвърлям ги на тупан, хвърлям един поглед, хвърлям камъни в нечия градина, хвърлям калимявката, хвърлям едно око, хвърлям пагоните, хвърлям петалата, хвърлям петно, хвърлям последната си карта, хвърлям последния си коз, хвърлям празно да уловя пълно, хвърлям прах в очите, хвърлям расото, хвърлям ръкавицата, хвърлям топа, хвърлям кал, хвърлям въдицата*. Всеки от тези глаголи се характеризира с широко отвлечено значение, влиза в основния речников фонд на езика и има извънредно широка съчетаемост с други думи. Те имат неутрална стилистична окраска и служат като основа за образуване на голямо количество фразеологични единици с различна семантика.

Съществителните имена, влизащи в състава на процесуалните фразеологични единици, в състава на нефразеологичните съчетания имат широк спектър значения. Най-активни във фразеобразуването се оказват конкретни съществителни имена, соматизми и зооними, които извън фразеологизма означават части от тялото на човек или животно. Това е белег за антропоморфизма на изследваните съществителни. Например, *нос* (*вода за носа, повисвам нос, вирвам нос, вра си носа* и др.), *сърце* (*изхвърлям от сърцето си,*

вземам близо до сърцето си, сърце да е широко, имам заешко сърце, свива ми се сърцето и др.), *очи* (израствам в очите на някого, падам в очите на някого, не вдигам очи, не свалям очи, очите ми играят на четири, очите ми стават на понички, пуля очи и др.), *глава* (излиза ми от главата, чупя си главата, губя си главата, увисва ми главата, вдигам си главата, побелява ми главата и др.), *ръце* (вземам се в ръце, махам с ръка, вдигам ръце, развързвам ръце, слагам ръка на нещо, вода за ръката, скръствам ръце, оставам без ръце, не си поплювам на ръцете, цапам си ръцете и др.), *крака* (не ме държат краката, стъпвам на краката си, плета крака, изнасям с краката напред, опъвам краката и др.), *опашка* (въртя опашка, вирвам опашка, хващам за опашката и др.), *зъб* (имам зъб на някого, зъб ме боли, та куцам, избивам зъбите на някого, скърцам със зъби, зъб не обелвам и др.). Причината за активността на съществителните-соматизми е в техния общославянски произход. Те по правило се употребяват много широко, многозначни са и повечето от тях имат преносни и оценъчни значения и поради това имат висока активност при фразеобразуването.

Съществителните имена с отвлечена семантика също са представени във фразеологизмите с изследваната семантика. Например, *душа*, *дух* (боли ме душата, изваждам душата на някого, отдавам душата си, възприемам духом, предавам Богу дух, падам духом, повдигам духа на някого и др.), *ум* (излиза ми от ума, идва ми на ум, вземам ума на някого, давам ум, ума ми не е на място, ума ми е в краката, ум да ти отнесе и др.), *страх* (умирам от страх, страх лозе пази, смалявам се от страх и др.), *мисъл* (събирам си мислите, унасям се в мисли и др.), *живот* (прощавам се с живота), *смърт* (приготвям се за смъртта, викам смъртта и др.). Причината за активността на съществителните с отвлечена семантика при образуването на фразеологични единици е в тяхната висока степен на обобщение. Фразеологизмите също са обобщени единици и поради това съществителните имена с отвлечена семантика с лекота участват във фразеобразуването.

Имената, компоненти на процесуалните фразеологизми като правило са думи от български и общославянски произход съществителни нарицателни.

Предлогът като компонент влиза приблизително в 55% от изследваните фразеологични единици. Най-често се срещат предлозите *без*, *в*, *до*, *за*, *от*, *по*, *под*, *с* (*със*) и др. Например, *без да си мръдна пръста*, *без да ми мигне окото*, *навирам в миша дупка*, *изпращам в глуха линия*, *влизам в крак*, *вдигам шум до Бога*, *изтребвам до един*, *напивам се до козирката*, *вдигам врява до небесата*, *бия до смърт*, *стигам за нула време*, *хващам дявола за рогата*, *събирам от кол и въже*, *работя от тъмно до тъмно*, *разнасям от уста на уста*, *улавям по бели гащи*, *върви по вода*, *върви по мед и масло*, *лягам под бяло*, *минава под ножа*, *търся под дърво и камък*, *влизам под кожата на някого*, *удавам с плюнка*, *идвам с гръм и трясък*, *убивам с голи ръце*,

стрелям със затворени очи и др. Има ограничено число предлози, които се употребяват съвместно с местоимение (*боря се със самия себе си, излизам извън себе си, скубя си косите* и др.). Най-продуктивни са предлозите *в, на, с и от*.

Като стават компоненти на фразеологизмите, предлозите стесняват кръга на своите значения, като ги преобразуват в елементи на цялото фразеологично значение. Фразеологизмът се явява вече втора номинативна единица и нейното значение се опира на лексикалното значение на думите-компоненти. Фразеологичното значение избира една единствена сема от съвкупността семи на лексикалното значение на думата, която е станала компонент на фразеологизма.

Процесуалните фразеологизми със семантика 'психо-физическо състояние и мисловна дейност на лица' представляват три субкатегории процесуални фразеологизми: 'дейност', 'състояние', 'състояние-отношение'.

Субкатегорията 'дейност' при разглежданите фразеологизми условно можем да разделим на три семантични подгрупи: фразеологизми, означаващи мисловна дейност на лица, фразеологични единици, предаващи психо-физическо състояние на лица чрез комуникативно-речевата дейност на човека и фразеологични единици, предаващи психо-физическо състояние на лица чрез постъпките и поведението на човека. Например, *държа се* – 1) *държа се по определен начин* – фразеологизмът се отнася към групата на фразеологичните единици, предаващи психо-физическо състояние на лица чрез постъпките на човека (например, *Той си беше изработил маниер на независимо и самоуверено държане*); 2) *държа се* – 'придържам се към някаква линия на поведение' (например, *Те получиха точни инструкции как да се държат при евентуално задържане и на разпитите*).

Вътре в субкатегорията 'състояние' се образуват две семантични групи: фразеологични единици, означаващи физическо състояние на лица и фразеологични единици, означаващи емоционално и психическо състояние на лица. Например, *вземам се / взема се в ръце* – 'успокоявам се, преставам да се вълнувам' (фразеологизмът се отнася към семантичната група фразеологизми за 'емоционално и психическо състояние на лица'). Например, „*Той стискаше зъби, за миг затвори очи, взе се в ръце и се насили да говори вежливо*“ (Д. Димов, Поручик Бенц).

А фразеологизмът *имам зъб на някого* 'ядосвам се на някого' се отнася към семантичната субкатегория 'състояние-отношение'. Например, *Откъде да знам, че те ми имат зъб?*

За фразеологизмите с посочената по-горе семантика основна е субкатегориалната сема 'състояние'. Субкатегориите 'действие' и 'състояние-отношение' се срещат доста по-рядко.

В заключение трябва да отбележим, че е необходимо задълбочено по-нататъшно изследване на омонимните отношения между фразеологизмите в анализирани категории, изучаване на процесуалните фразеологизми от гледна точка на наличието или отсъствието на конотация, описание на тези фразеологизми от гледна точка на тяхната стилистична принадлежност и съотношението на общоупотребяемите фразеологизми и фразеологизмите, използвани само в един определен стил.

ЛИТЕРАТУРА

- Илчев, Ст. 1975, *Из живота на думите: Езикови бележки*. София: Наука и изкуство.
- Коваль, М.Л. 1999, Систематические субкатегории процессуальных фразеологизмов семантики „психическое состояние лица“. В кн.: *Сборник научных статей*. Челябинск.
- Ничева, К. 1968, Фразеологизирани конструкции в българския език. *Известия на Института по български език* № 16.
- Ничева, К. 1987, *Българска фразеология*. София: Наука и изкуство.
- Спасова-Михайлова, С. 1970, Към въпроса за семантичната същност на фразеологичната единица. *Известия на Института за български език* № 19.
- Теодоров-Балан, Ал. 1956, *Български записи с език, книжнина и общество: Волни приноси за българската просвета и култура. Избор*. София: Наука и изкуство.
- ФРСБЕ – Ничева, К. – Спасова-Михайлова, С. – Чолакова, Кр., *Фразеологичен речник на съвременния български език*. София: БАН, 1975.
- Цонев, Б. 1934, *История на българския език, т. 2*. София.
- Чолакова, Кр. 1967, Към въпроса за формата на фразеологичната единица. *Известия на Института за български език* № 15.